

ΜΙΑ ΣΤΗΝ «Ε» Ο κ. ΒΥΡΩΝ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΑΛΥΣΕΩΝ

Οι 3 δημογραφικές προκλήσεις της Ελλάδας

* Πώς μεταβάλλονται οι αναπαραγωγικές μας συμπεριφορές και γιατί κυριαρχεί ένα συγκεκριμένο μοντέλο οικογένειας * Τι σημαίνει υπογεννητικότητα και γιατί πρέπει να χρησιμοποιούμε όρους όπως το όριο αναπαραγωγής γενεών και διαγενεακός δείκτης γονιμότητας...

Συνέντευξη:

στον Αποστόλη Ζώνη

Ποια συμπεράσματα μπορούμε να εξάγουμε για την πορεία του φαινομένου της υπογεννητικότητας στην Ελλάδα; Μεταβάλλονται οι αναπαραγωγικές μας συμπεριφορές; Σε αυτά τα ερωτήματα όπως και σε άλλα απαντά ο κ. Βύρων Κοτζαμάνης, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Διευθυντής του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων.

Η συνέντευξη

* Πόσο σημαντικό θεωρείτε ότι είναι το πρόβλημα της υπογεννητικότητας για μια χώρα όπως η Ελλάδα; Τι συνέπειες μπορεί να έχει για αυτήν;

Εξετάζοντας κανείς την πορεία των δεικτών (γεννήσεις ζώντων σε απόλυτους αριθμούς, ποσοστά υπογεννητικότητας για παράδειγμα) μετά τον πόλεμο, από τη δεκαετία του '50 μέχρι σήμερα, μπορεί να εξάγει κάποια συμπεράσματα αλλά και τάσεις για την πορεία του φαινομένου της υπογεννητικότητας στην Ελλάδα;

- «Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά πρέπει να οριστεί ο όρος «υπογεννητικότητα». Τι σημαίνει «υπογεννητικότητα»; Ότι κάνουμε λιγότερες γεννήσεις από αυτές που «πρέπει» να κάνουμε; (και στην περίπτωση αυτή από πού προκύπτει πόσες γεννήσεις «πρέπει» να κάνουμε; Ποιος το ορίζει και πώς ορίζεται το όριο αυτό; Αν οι γεννήσεις είναι ελαφρώς περισσότερες από τους θανάτους δεν υπάρχει «υπογεννητικότητα», αν είναι λιγότερες από τους θανάτους υπάρχει;). Ο όρος «υπογεννητικότητα» δεν είναι σαφής (και προφανώς δεν υπάρχει κάποιος δείκτης που να ορίζεται ως «ποσοστό υπογεννητικότητας»). Οι δημογράφοι χρησιμοποιούν στις αναλύσεις τους έναν άλλο δείκτη, το «όριο αναπαραγωγής των γενεών». Ο δείκτης αυτός απαντά σε ένα σαφές ερώτημα: πόσα παιδιά απαιτούνται κατά μέσο όρο ώστε κάθε μητέρα μιας γενεάς να αντικαθίσταται από μια κόρη λαμβάνοντας υπόψη και τη θνησιμότητα. Αν κατά μέσο όρο οι γυναίκες μιας γενεάς σε μια χώρα φέρουν στον κόσμο ακριβώς τον αριθμό των παιδιών που απαιτούνται για να αντικατασταθεί κάθε μητέρα από μια κόρη (λαμβάνοντας υπόψη και την θνησιμότητα) τότε ο πληθυσμός της χώρας αυτής θα παραμείνει σταθερός, αν κάνουν περισσότερα ο πληθυσμός θα αυξηθεί και προφανώς αν κάνουν λιγότερα, ο πληθυσμός θα μειωθεί. Φυσικά τα προαναφερθέντα για αύξηση, μείωση ή σταθεροποίηση του πληθυσμού ισχύουν στην περίπτωση που ο πληθυσμός μιας χώρας είναι «κλειστός», δηλαδή όταν δεν έχουμε μεταναστεύσεις -η ακόμη όταν οι εισοδοί και εξοδοί από τη χώρα μηδενίζονται. Είναι προφανές ότι όσο η θνησιμότητα είναι υψηλή τόσο περισσότερα παιδιά απαιτούνται για να αντικατασταθεί κάθε μητέρα από μια κόρη, όσο η θνησιμότητα συρρικνώνεται, τόσο λιγότερα.

* Δηλαδή;

- «Παραδείγματος χάριν για να αναπληρωθούν πλήρως οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν γύρω στο 1925 απαιτούνταν 2,8 παιδιά/γυναίκα κατά μέσο όρο, ενώ για αυτές που γεννήθηκαν το 1965-1970 απαιτούνται μόνον 2,1 παιδιά /γυναίκα. Κατ'επέκταση όποιες συγκρίσεις γίνονται τόσο διαχρονικά, όσο και συγκρινόμενες (γονιμότητα των Ελληνίδων που γεννήθηκαν το 1925 σε σχέση με τη γονιμότητα αυτών που γεννήθηκαν το 1970, ή ακόμη γονιμότητα των Ελληνίδων που γεννήθηκαν το 1925 σε σχέση με τη γονιμότητα των γυναικών που γεννήθηκαν σε άλλες χώρες την ίδια χρονιά) δεν μπορούν να μην λαμβάνουν υπόψη τον παράγοντα «θνησιμότητα που παίζει καθοριστικό ρόλο. Σε αντίθετη περίπτωση, τα συμπεράσματα που εξάγουμε είναι παραπλανητικά: φανταζόμαστε αμέσως μεγάλες οικογένειες με πληθώρα παιδιών και ταχύτατους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και που διαφεύδεται από τα διαθέσιμα διαχρονικά στοιχεία».

* Επομένως με βάση τα προαναφερθέντα, «υπογεννητικότητα» μπορούμε να πούμε ότι έχουμε όταν οι γενεές των Ελληνίδων δεν αναπληρώνονται πλήρως, όταν δηλαδή, λαμβάνοντας υπόψη και τη θνησιμότητα, τα παιδιά που κάνουν κατά μέσο όρο δεν επιτρέπουν σε κάθε μητέρα να αντικατασταθεί από μια κόρη.

- «Προφανώς στη χώρα μας σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο είχαμε μια μείωση των γεννήσεων. Αν συγκρίνουμε π.χ. τον μέσο ετήσιο αριθμό γεννήσεων της περιόδου 2001-2007 (106,7 χιλ.), αυτές είναι κατά 57% λιγότερες από τις γεννήσεις που είχαμε κατά μέσο όρο επίσης στην περίοδο 1935-1939 (186,7 χιλ.) και κατά 33% σε σχέση με το 1956-1960 (157,4 χιλ.). Οι συγκρίσεις και οι εξελίξεις εκ πρώτης όψεως είναι όντως συνταρακτικές. Ποια όμως τα συμπεράσματα που δυνάμεθα να εξάγουμε για την αναπαραγωγή των γυναικών (και την «υπογεννητικότητα»); Οι Ελληνίδες (όλες τις Ελληνίδες, αυτές που γεννήθηκαν πριν από 80 χρόνια, πριν από 60 χρόνια, πριν από 40 χρόνια;) κάνουν κατά μέσο όρο τα μισά παιδιά από ό,τι 50 ή 60 χρόνια πριν; Κάνουν τα «αναγκαία» σε αριθμό παιδιά για να αναπαράχθουν (δηλ. για να μην μειωθεί ο πληθυσμός στην περίπτωση ενός μηδενικού μεταναστευτικού ισοζυγίου στο μέλλον) ή όχι;

Η Ελλάδα γηράσκει, καθώς έχει αυξηθεί ο μέσος όρος ζωής και έχουν αλλάξει οι αναπαραγωγικές μας συμπεριφορές

Στο άλλο άκρο της γεννητικότητας η Ινδία του ενός δισεκατομμυρίου κατοίκων...

Ασφαλώς, στη βάση των προτέρων στοιχείων ο «κονός νους» θα συμπεράνε ότι η κατάσταση είναι όντως καταστροφική, ότι η αναπαραγωγή μας έχει μειωθεί συνταρακτικά, ότι δεν αναπαράγομαστε «ικανοποιητικά» όπως πριν από 50 ή 70 χρόνια. Θα υπενθυμίσουμε ότι στα ερωτήματα που τίθενται, είναι αδύνατον να δώσουμε ικανοποιητικές απαντήσεις διά «γυμνού οφθαλμού», εξετάζοντας απλά τη διαχρονική εξέλιξη του αριθμού των γεννήσεων, εφόσον ο αριθμός τους εξαρτάται από πολλές παραμέτρους: από τον πληθυσμό των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας (15-45 ετών), από τη μέση ηλικία τους, από την οικογενειακή τους κατάσταση (έγγαμες, χήρες, διαζευγμένες), από τον τελικό αριθμό παιδιών που θα αποκτήσουν στο τέλος του «κύκλου» τους, από τον χρόνο που θα τα αποκτήσουν κ.ο.κ. Στο ερώτημα («αναπαράγομαστε πλήρως ή όχι»), θα πρέπει να δοθεί απάντηση βάσει ενός άλλου δείκτη που δίδει τις γεννήσεις που προέρχονται κατά μέσο όρο από 1000 γυναίκες των διαδοχικών γενεών στη χώρα μας (δείκτης που ορίζεται από τους δημογράφους ως «διαγενεακός δείκτης γονιμότητας») και θα συνεκτιμά και τις επικρατούσες εκάστοτε συνθήκες θνησιμότητας (και επομένως θα επιτρέψει και τον υπολογισμό του «κρίσιμου αναπαραγωγής»).

Αν ενδιαφερωθούμε τώρα για την πορεία του διαγενεακού αυτού δείκτη στη χώρα μας μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα στις διαδοχικές γενεές των γυναικών, θα διαπιστώσουμε ότι ακολουθεί σταθερά αργή πτωτική πορεία τουλάχιστον από τα μέσα της τρίτης μεταπολεμικής δεκαετίας έως το 1965-1970. Έτσι, οι Ελληνίδες που γεννήθηκαν γύρω στο 1925 έφεραν στον κόσμο κατά μέσο όρο 2,2 παιδιά/ γυναίκα (εκτίμηση), αυτές που γεννήθηκαν το 1965 σχεδόν 1,7 παιδιά/ γυναίκα, δηλαδή 0,5 παιδιά λιγότερα.

* Ποιο μπορούμε να πούμε είναι το συμπέρασμα;

- «Θα μπορούσαμε επομένως να συμπεράνουμε ότι στο παρελθόν αναπαράγομασταν «πλήρως» ενώ σήμερα όχι. Για όσους παρακολούθησαν τον πρότερο συλλογισμό μας ένα παρόμοιο συμπέρασμα δεν είναι προφανές, διότι για να μην κάνουμε περισσότερα παιδιά, αλλά αυτά που παρέμειναν εν ζωή για να αντικαταστήσουν τις μητέρες τους ήταν και τότε άρα λιγότερα από τα «αναγκαία». Αν το «όριο αναπαραγωγής», λαμβάνοντας υπόψη και τη θνησιμότητα είναι 2,1 παιδιά για τις γυναίκες που γεννήθηκαν στη χώρα μας το 1965, για αυτές που γεννήθηκαν το 1925 το όριο ήταν ασφαλώς υψηλότερο (2,8 παιδιά). Επομένως, και «τότε» και «τώρα», υπο-

λείπουν 0,3-0,4 παιδιά/ γυναίκα για να υπάρξει πλήρης αντικατάσταση των γενεών, και αυτό προφανώς συνέτεινε και στην προοδευτική γήρανση του πληθυσμού μας (το ποσοστό των άνω των 65 ετών αυξήθηκε από 7% το 1951 στο 18,5% το 2008)».

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

* Μεταβάλλονται οι αναπαραγωγικές μας συμπεριφορές;

- «Οι αναπαραγωγικές συμπεριφορές στην Ελλάδα μεταβάλλονται (όπως και στις υπόλοιπες ανεπτυγμένες χώρες, η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση) και το μοντέλο της οικογένειας με περιορισμένο αριθμό παιδιών (δύο) τείνει να κυριαρχήσει και στη χώρα μας. Οι στάσεις και οι αντιλήψεις προοδευτικά αλλάζουν και τα νέα ζευγάρια (οι γυναίκες και οι άνδρες που γεννή-

μακού χώρου για την πραγμάτωση μιας στο έπακρο απαιτητικής «ευτυχίας») που αναδύεται και στην Ελλάδα, κερδίζοντας σταδιακά ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού που βρίσκονται στην αρχή του αναπαραγωγικού τους κύκλου. Επομένως, κατά τη γνώμη μου, η όποια αλλαγή των αναπαραγωγικών μας συμπεριφορών προϋποθέτει την πλήρωση δύο συνθηκών: την αλλαγή των κυρίαρχων αξιών και την αντικαταστάσή τους από αξίες που -εκτός των άλλων- «ευνοούν» την τεκνογονία (δηλαδή το πρότυπο μιας οικογένειας που θα έχει περισσότερα από δύο παιδιά) και ταυτόχρονα την ύπαρξη συνθηκών (οικονομικών και μη) που να επιτρέπουν την υλοποίηση ενός τέτοιου επιθυμητού μεγέθους οικογένειας».

* Ποια είναι η εικόνα αυτών των συνθηκών;

- «Οι δύο πρότερες συνθήκες δεν ισχύουν προς το παρόν (ούτε στη χώρα μας αλλά ούτε και στις άλλες ανεπτυγμένες χώρες) και δεν διαθέτουμε ενδείξεις για τη μελλοντική τους πλήρωση. Οφείλω τέλος να επισημάνω τη ματαιότητα όλων εκείνων που διαβεβαιώνουν με έπαρση ότι κατέχουν το κλειδί της λύσης, ότι για να ανορθωθεί η γονιμότητα πρέπει να ληφθούν αυτά ή εκείνα τα μέτρα, συνήθως δε οικονομικά (βλέπε και επιλεγμένα δημοσιεύματα ημερήσιου τύπου). Υπενθυμίζουμε σε όλους όσοι διατείνονται ότι έχουν έτοιμη την οποιονδήποτε λύση ότι δύσκολα αντικαθίσταται ο Νάρκισσος από ένα παιδί της αγάπης βομβαρδίζοντάς τον (ακόμη και αν είναι εφικτό, γεγονός που βάσιμα αμφισβητείται λαμβάνοντας υπόψη την θέση της ελληνικής οικονομίας) με οικογενειακά επιδόματα, φορολογικές ελαφρύνσεις, μειωμένα τιμολόγια, ατέλειες και λοιπά κίνητρα... Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι, στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας, δεν πρέπει να ληφθούν μέτρα που να αποκαθιστούν κοινωνικές ανισότητες που είναι διευκολύνουν τη συμμετοχή των νέων τόσο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή όσο και στο να αποκτήσουν τον αριθμό των παιδιών που επιθυμούν. Στο βαθμό όμως που η εξέλιξη της πορείας της γονιμότητας, τόσο στη χώρα μας όσο και στην πλειονότητα των ανεπτυγμένων χωρών της πείρου μας, συνδέεται με βαθύτατα ριζωμένους στις δυτικές ανεπτυγμένες κοινωνίες μηχανισμούς, τα όποια μέτρα δεν πρόκειται κατά τη γνώμη μου να ανατρέψουν τις υφιστάμενες τάσεις, και οριακά και μόνον θα έχουν κάποια αποτελέσματα. Έτσι, -εκτός και αν επιθυμούμε να πραγματοποιηθούμε μια νέα κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και οικολογική επανάσταση (πιθανόν ευκαία και αναγκαία κάτω από άλλη οπτική γωνία και όχι ασφαλώς ορμώμενοι από την πτωτική πορεία της γονιμότητας (δηλαδή εξαιτίας της), μήπως θα ήταν πλέον λογικό και ρεαλιστικό για τις κοινωνίες μας να οργανωθούν και να «προγραμματίσουν» την πορεία τους με βάση τις υπάρχουσες δημογραφικές πραγματικότητες (υιοθετώντας μικρές εμβέλεις διορθωτικές παρεμβάσεις, εάν το κρίνουν σκόπιμο και μη θέτοντας ανέφικτους στόχους) αναζητώντας, ανεξαρτητως της χαμηλής σχετικά γονιμότητας (κάτω του ορίου αναπαραγωγής των γενεών), με ποιους τρόπους είναι δυνατόν να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους και τα οράματά τους (εάν φυσικά έχουν ακόμη κάποια):».

* Και μια τελευταία ερώτηση... Τι μέτρα θεωρείτε ότι θα πρέπει να ληφθούν για να αρθεί μια ενδεχόμενη αρνητική συγκυρία για την Ελλάδα;

- «Η χώρα μας, κλείνει στο γύρισμα του αιώνα μια από τις σελίδες της δημογραφικής της ιστορίας. Έχει πλέον ολοκληρώσει τη δημογραφική της μετάβαση και τόσο οι πληθυσμιακές της δομές, όσο και η πορεία των βασικών δημογραφικών συνιστωσών ελάχιστα διαφέρουν από αυτές των πλέον αναπτυγμένων χωρών του πλανήτη μας. Η Ελλάδα είναι μια χώρα υποδοχής μεταναστών, ο μέσος όρος ζωής μας είναι από τους υψηλότερους στην Ευρώπη και η γονιμότητά μας βρίσκεται στα ίδια επίπεδα με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, επίπεδα που δεν επιτρέπουν την αναπλήρωση των γενεών (και κατ'επέκταση, στην περίπτωση που δεν επανέλθει σε επίπεδα που να το επιτρέπουν, η οποία μελλοντική αύξηση του πληθυσμού θα είναι απόρροια βασικά των θετικών μεταναστευτικών ισοζυγίων). Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από την ιδιαίτερα άνιση γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού της (ο νομός Αττικής π.χ. που καταλαμβάνει μόλις το 3% της επιφάνειας της χώρας 2001 συγκεντρώνει σήμερα 4 από τα 11,0 εκατομμύρια των κατοίκων της χώρας μας, ήτοι το 40% έναντι του 16% το 1940). Έτσι, η χώρα μας, όπως και οι άλλες ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας «γηράσκει» και η δημογραφική αυτή γήρανση είναι μη ανατρεψίμη, στο βαθμό που όσο και περισσότερο θα οφείλεται στην αύξηση του μέσου όρου ζωής μας. Η Ελλάδα επομένως αντιμετωπίζει τρεις μειζόνες δημογραφικές προκλήσεις: την πληθυσμιακή συρρίκνωση ολόκληρων περιοχών (κυρίως ορεινών και ορισμένων μικρών νησιών), τη «διαχείριση» της δημογραφικής γήρανσης (τους τρόπους που θα βρει αφενός μεν για να επιβιώσει τους ρυθμούς της, αφετέρου δε για να αξιοποιήσει το τεράστιο απόθεμα των ανθρώπινων πόρων που αντιπροσωπεύουν τα ηλικιωμένα άτομα) και τέλος τη «διαχείριση» των μεταναστευτικών ρευμάτων, με την υιοθέτηση μεταναστευτικών πολιτικών που θα λαμβάνουν υπόψη το διεθνές περιβάλλον και θα επιτρέπουν παράλληλα την εκπλήρωση τόσο των δημογραφικών όσο και των κοινωνικο-οικονομικών της αναπτυξιακών στόχων».